

ЗМЕНШЕННЯ СТРАЖДАНЬ УКРАЇНСЬКИХ ЛЮДЕЙ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ДОСТУПОМ ДО ВІТЧИЗНЯНИХ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ

Науково-аналітична записка

Всі права захищені. Забороняється використання будь-якої частини даного дослідження у будь-якому форматі, включаючи графічний, електронний, копіювання або використання іншим способом, без відповідного посилання на оригінальне джерело.

Зменшення страждань українських людей, пов'язані із доступом до вітчизняних продуктів харчування: науково-аналітична записка підготовлена групою науковців під керівництвом проф. Олени Бородіної, завідувача відділу економіки і політики аграрних перетворень ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» у співпраці з Громадською спілкою «Українська мережа сільського розвитку».

Документ підготовлено при підтримці проєкту «Перспективи сталого розвитку сільських територій», який реалізується у співпраці з ДРА та за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини. Погляди, наведені в документі, є позицією авторів і не обов'язково мають трактуватися як офіційна думка донорів.

This document has been produced in the framework of the Project «Perspectives for Sustainable Development of Rural Areas» in cooperation with DRA, with the finance contribution by the German Federal Foreign Office. The views expressed in this document are those of the authors and do not necessarily reflect the official policy or position of the donors of the project.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
1. МЕТОДОЛОГІЯ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ	6
2. АГРАРНИЙ УСТРІЙ ТА ЙОГО ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ	10
3. СТІЙКІСТЬ ДРІБНИХ ВИРОБНИКІВ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ ОБСТАВИН	12
4. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВА УКРАЇНЦІВ НА ЯКІСНЕ І ДОСТУПНЕ ПРОДОВОЛЬСТВО	16
ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ	19

ВСТУП

У зв'язку з жорстокою війною і пов'язаною з нею гуманітарною кризою Організація Об'єднаних Націй оголосила Україну серед 20 країн, де склалася катастрофічна ситуація з продовольством. У спільній доповіді Продовольчої та сільськогосподарської організації (ФАО) та Всесвітньої продовольчої програми (ВПП) «Про гостру нестачу продовольства», (2022 р.) експерти назвали нинішню ситуацію з голодом у світі найважчою за останні кілька десятиліть. За невтішними прогнозами найближчим часом у багатьох країнах світу вона лише погіршуватиметься. Така тенденція зумовлена поєднанням кількох факторів: воєнні дії в Україні, пандемія COVID-19, екстремальні погодні та кліматичні явища, зростання зовнішнього боргу у бідних країнах та фінансові потрясіння. Останньою найбільш відчутною подією, що погіршила стан глобальної продовольчої безпеки, стала війна в Україні, яка призвела до різкого зростання цін на продовольство та паливо у багатьох країнах.

Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО) та Всесвітня продовольча програма закликає до термінових дій у 20 гарячих точках світу, де у першій половині 2022 року склалася ситуація, в якій люди голодують або перебувають на межі голоду (п'ята фаза недоїдання). Згідно з визначенням Управлінням ООН з координації гуманітарних питань, голод в країні оголошується тоді, коли рівень гострого недоїдання перевищує 20 відсотків, коли в день помирають понад дві особи на кожні 10 тисяч і люди не мають доступу до продовольства. П'ята фаза недоїдання – це фаза, яка передуює оголошенню голоду.

Наразі катастрофічна ситуація з продовольством зберігається у багатьох країнах Африки, в Афганістані, на Мадагаскарі, Сирії, та інших бідних країнах. Нещодавно до списку цих країн віднесена й Україна. Внаслідок війни в Україні станом на 16 травня понад 6,3 млн осіб стали біженцями та вісім мільйонів – внутрішньо переміщеними особами. У квітні ООН оголосила, що допомоги потребують 15,7 млн українців. 10,2 млн із них стикаються з гострою нестачею продовольства.

Як зазначив Генеральний директор ФАО на презентації доповіді ФАО-ВПП, світова спільнота глибоко стурбована сукупним впливом криз, що накладаються одна на одну, які підривають здатність людей

виробляти продукти харчування та отримувати доступ до них, внаслідок чого мільйони людей сьогодні стикаються з вкрай високим рівнем дефіциту продовольства.

В науково-аналітичній записці визначено сутність понять «продовольча безпека», «продовольча самодостатність», «внутрішня продовольча безпека», «продовольчий суверенітет», охарактеризовано структурну дихотомію сільського господарства України та запропоновано зміни у сфері державного регулювання захисту права населення на якісне і доступне продовольство із посиланням на такі правозахисні документи як Декларації ООН про права селян та інших працюючих у сільській місцевості (UNDROP), цілей Десятиліття сімейних фермерських господарств ООН (2019-2028 рр.) та інноваційних європейських ініціативах.

1. МЕТОДОЛОГІЯ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ

В умовах трагічних воєнних дій найбільших втрат та страждань зазнають прості українці як у містах, так і у сільській місцевості (вставка 1). Українська держава мобілізує усі свої ресурси для перемоги над ворогом та для відновлення економіки. Водночас одним із першочергових завдань є забезпечення населення країни продовольством власного виробництва як у короткостроковий період, так і у довгостроковій перспективі. Тому продовольча система України має бути кардинально трансформована у напрямі реалізації права її жителів на їжу та захисту національних інтересів українського народу, а не крупного вітчизняного та міжнародного аграрного капіталу, орієнтованого на експорт сільськогосподарської сировини.

Вставка 1

За оцінками ООН понад половина українських дітей стали вимушеними переселенцями. Один місяць війни в Україні спричинив переміщення 4,3 мільйона дітей – більше половини дитячого населення країни, яке, за оцінками, становить 7,5 мільйона. Серед них понад 1,8 мільйона дітей, які переїхали до сусідніх країн як біженці, та 2,5 мільйона дітей, які на даний час є внутрішньо переміщеними особами всередині України.

Таких ширококомасштабних переміщень дітей у такий короткий період світ не бачив з часів Другої світової війни. «Це похмура віха, яка може мати довгострокові наслідки для майбутніх поколінь. Безпека, благополуччя, доступ до їжі та основних послуг дітей перебувають під загрозою через безперервне жажливе насильство», – зазначила Виконавчий директор ЮНІСЕФ Кетрін Рассел.

Джерело: Новості ООН. Гуманитарна допомога. 24 марта 2022г.

<https://news.un.org/ru/story/2022/03/1420552>

За даними Міжнародної організації з міграції (МОМ) багато з переміщених осіб відносяться до особливо вразливих груп населення: це вагітні та жінки, що годують дітей груддю, люди похилого віку, інваліди, особи, які безпосередньо постраждали від насильства; кожен третій вимушений переселенець страждає на те чи інше хронічне захворювання.

З загальної кількості внутрішніх біженців приблизно 14-ти відсоткам довелося переміщатися вже вдруге. Вперше вони втекли зі своїх будинків у 2014-2015 роках. Понад 53 відсотки внутрішніх вимушених переселенців становлять жінки. Всі вони потребують фінансових ресурсів, багато – ліків та медичної допомоги.

За оцінками Генерального директора МОМ Антоніо Віторіно «масштаби страждань, з якими стикаються українці, а також масштаби переселень, викликаних війною, значно перевищують найпесимістичніші сценарії».

Джерело: Новості ООН, 21 марта 2022г. Глобальный взгляд – человеческие судьбы.

<https://news.un.org/ru/story/2022/03/1420282>

Для відновлення воєнних втрат у сфері аграрного та сільського розвитку українцям необхідно запропонувати рішення, які

базуються на правозахисних підходах, основних положеннях Декларації ООН про права селян та інших працюючих у сільській місцевості (UNDRDP), цілей Десятиліття сімейних фермерських господарств ООН (2019-2028 рр.) та інноваційних європейських ініціативах.

З точки зору методології вирішення цього завдання дуже важливо усвідомити сутність понять «продовольча безпека», «продовольча самодостатність», «внутрішня продовольча безпека», «продовольчий суверенітет».

З 90-х років минулого століття розуміння продовольчої безпеки базується на такому її визначенні: «Продовольча безпека існує тоді, коли всі люди в будь-який час мають фізичний та економічний доступ до продовольства; достатню, безпечну та поживну їжу, яка відповідає їхнім дієтичним потребам та харчовим уподобанням для активності і здорового життя». (Всесвітній продовольчий саміт, 1996). З урахуванням реальних можливостей глобальних ринків продовольства забезпечувати продовольчу безпеку, особливо в умовах кліматичних змін, пандемії COVID-19 та інших форс-мажорних обставин (включаючи воєнні конфлікти) на порядок дня кожної держави виступає необхідність пріоритетного забезпечення у повному обсязі населення країни продовольством власного виробництва, тобто розуміння продовольчої безпеки поступово трансформується у продовольчу самодостатність (внутрішню продовольчу безпеку, продовольчий суверенітет). Продовольча самодостатність ставить в центр продовольчих систем, політичних інтервенцій та стратегій розвитку держави не вимоги ринків (особливо глобальних) і корпорацій, а прагнення та потреби тих, хто виробляє, розповсюджує та споживає їжу. «Продовольчий суверенітет – це право народів на здорову та культурно адекватну їжу, вироблену за допомогою екологічно безпечних та сталих методів господарювання, а також їхнє право визначати власні продовольчі та сільськогосподарські системи» (Декларація Ньєлені, лютий 2007 р.).

Усвідомлення кардинальної відмінності між поняттями продовольча безпека та продовольча самодостатність стає надзвичайно актуальним у 21-му столітті і особливо посилюється під час війн, соціальних хвилювань чи політичних протистоянь. В

цих умовах першочерговою потребою держави стає гарантування власним громадянам простого права на доступ до їжі та води, які визначають саме існування людського життя. У період військового конфлікту забезпечення їжею та водою тих, хто найбільше її потребує, ґрунтується на продовольчій самодостатності, тобто на внутрішній продовольчій безпеці. Внутрішня продовольча безпека включає такі аспекти права на їжу як: (i) доступ селян до землі, виробничих ресурсів та фінансів; (ii) короткі продовольчі ланцюги для побудови стійких локальних ринків; (iii) агроекологія для збереження і нарощення біорізноманіття, здорового ґрунту та екологічно чистого виробництва. Саме такий підхід створює необхідні умови для виробництва свіжих, місцевих, здорових, поживних продуктів харчування, які мають бути доступними для всіх споживачів, а також для створення гідного життя для тих, хто працює на землі (як фермерів, так і сільських домогосподарств).

Продовження політики підтримки корпоративного сільського господарства, додаткове розорювання землі, відведеної для збереження біорізноманіття, нарощування монокультурного виробництва є неадекватною і небезпечною реакцією на продовольчу кризу в умовах війни. У глобальному вимірі це не тільки спричинить подальші порушення клімату, але й посилить і без того значні втрати біорізноманіття на землі, дестабілізує продовольчі ринки, оскільки воюючі країни забезпечують значну частину світового ринку зернових та олійних культур, добрив тощо. Залежність частини держав з низьким рівнем доходу від цього імпорту створює серйозні проблеми для їхньої продовольчої безпеки, що, у свою чергу, збільшує ризик соціальних заворушень і конфліктів.

Для того, щоб зменшити залежність українців від споживання значної кількості імпортного продовольства, зростання цін та сприяти досягненню продовольчого суверенітету, дрібні виробники та їх агроекологічні та інші методи стійкого виробництва повинні підтримуватися державною політикою. За допомогою державних інвестицій і міжнародної підтримки для формування сталих продовольчих систем в Україні уряд повинен вже зараз гарантувати перевагу селянським насінневим системам, коротким ланцюгам постачання, стійкій солідарній економіці, місцевим і територіальним ринкам. Орієнтація на світові аграрні ринки не повинна призводити

до подальшої індустріалізації та цифровізації сільського господарства та підтримки великих цифрових гравців в розвитку сільського господарства. Політика держави має сприяти селянській автономії в нашій країні та підтримувати цю політику у єврорегіоні та в усьому світі. Тільки така політика може допомогти Україні досягти продовольчої самодостатності та задовольнити життєво необхідних потреб людей під час війни та у повоєнний період всередині країни та за її межами.

2. АГРАРНИЙ УСТРІЙ ТА ЙОГО ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Війна надзвичайно ускладнила функціонування українського аграрного сектору, у зв'язку з тим, що його першочерговим завданням стало надійне забезпечення населення сільсько-господарською продукцією та продовольством. У довоєнний період аграрна політика орієнтувалась на глобальні ринки і нарощення монокультурного аграрного експорту. Органи влади запевняють, що загрози голоду немає, оскільки експорт призупинено й в країні є чималі запаси зерна та олії. Однак, по-перше, цієї продукції недостатньо для організації нормального харчування і, по-друге, запаси відповідних продуктів через логістичні проблеми стають недоступними для жителів окупованих територій і зони бойових дій.

Як засвідчує світовий і вітчизняний досвід, стійкість продовольчих систем значною мірою забезпечується вдалим поєднанням великих, середніх і малих суб'єктів господарювання в аграрному секторі, кожний з яких утримує у ньому свою нішу. Це завдання актуальне для України, де сімейне фермерство (малі агровиробники), яке є основою аграрного устрою більшості країн світу, практично не інституціалізоване.

Загальновідомою унікальністю українського сільського господарства є його структурна дихотомія, а саме – наявність корпоративного та індивідуального секторів. Корпоративний об'єднує сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм: державні підприємства, приватні підприємства, господарські товариства, виробничі кооперативи тощо. Вони мають право юридичної особи та здійснюють виробничу діяльність у галузі переважно монокультурного індустріального сільського господарства. Домінують у цьому секторі потужні горизонтально та вертикально інтегровані структури – агрохолдинги, які, практично, звільнені від соціальної і екологічної відповідальності.

Індивідуальний сектор представлений двома типами одноосібних господарств: фермерськими господарствами та господарствами населення. Фермерські господарства – підприємницькі формування громадян, переважно селян, зі статусами юридичної особи або фізичної особи-підприємця (ФОП), які виробляють товарну сільськогосподарську продукцію, можуть займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку

на земельних ділянках, безоплатно наданих їм для ведення сільського господарства. До господарств населення відносяться домогосподарства, зокрема особисті селянські господарства, (за міжнародними критеріями – сімейні ферми¹), що здійснюють сільськогосподарську діяльність як із метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції, застосовуючи родинну працю.

За даними Державної служби статистики України, у 2020 році нараховувалось 15,6 тис. сільськогосподарських підприємств (без фермерських господарств), 31,8 тис. діючих фермерських господарств та 3,9 млн особистих селянських господарств.

Корпоративний та індивідуальний сектори виробляють приблизно однакові частки сільськогосподарської продукції – 54,5% та 45,5% відповідно. Площі в обробітку також приблизно співвимірні – відповідно 53,9% та 46,1%. Проте в індивідуальному секторі зайнята значно більша, ніж у корпоративному, частина економічно активного сільського населення – 84,1% та 15,9% відповідно.

Дисбаланс у зайнятості спричинений багатьма факторами, включаючи активне впровадження індустріальних технологій у корпоративному секторі та, як наслідок, вивільнення значної кількості працівників. Перехід до самозайнятості для переважної більшості економічно активного сільського населення (до індивідуального сектору) був зумовлений відсутністю альтернатив для зайнятості за місцем проживання. Самозайняте сільське населення є менш продуктивним, значною мірою використовує ручну працю та забезпечує лише частину потреб власних родин. Частка цих господарств у 2018-2020 рр. у валовій продукції рослинництва становила 31%, тваринництва – 49%. Разом з малими фермерськими господарствами вони забезпечують виробництво 98% картоплі, 88% – овочів, плодів і ягід, 73% – молока, 45% – яєць, 34% – м'яса.

¹ Для оперативних та аналітичних цілей сімейне фермерство визначається як форма сільськогосподарської діяльності, в якій домашня та сільськогосподарська діяльність нерозривно пов'язані. Сімейні ферми покладаються виключно на сімейних працівників і не мають постійної найманої робочої сили. Виробничі активи та сімейна спадщина глибоко вкорінені в сімейних фермах. FAO запропонувала визначення сімейних ферм до Міжнародного року сімейного фермерства (2014). URL: <https://www.fao.org/world-agriculture-watch/tools-and-methodologies/definitions-and-operational-perspectives/family-farms/ru/#:~:text=Substantive%20definition%3A%20Family%20farming%20is,incluing%20both%20women's%20and%20men's.>

3. СТІЙКІСТЬ ДРІБНИХ ВИРОБНИКІВ В УМОВАХ НАДЗВУЧАЙНИХ ОБСТАВИН

Особливо важливо те, що дрібні виробники сільсько-господарської продукції демонструють більшу стабільність функціонування в екстремальних ситуаціях. Так, коли в умовах гострої економічної кризи 90-х років минулого століття обсяги виробництва в сільськогосподарських підприємствах зменшились на 74% (склали трохи більше чверті) порівняно з 1990 р., в господарствах населення вони збільшились на 15%. Це дозволило уникнути проявів голодування, хоч і відбулося істотне зниження споживання населенням продуктів харчування. До самозабезпечення продовольством тоді вдалася значна частина міських жителів – через індивідуальне і колективне садівництво і городництво, розширення участі у веденні особистого господарства сільськими родичами, переїзд до сіл на тимчасове і постійне місце проживання. Саме в цей період спостерігалось короткочасне збільшення чисельності сільського населення за рахунок позитивного сальдо міграції.

У воєнний період малі виробники сільськогосподарської продукції, особливо пристосовані до екстремальних умов, також здатні справити стабілізуючий вплив на вітчизняну продовольчу систему. У зоні бойових дій вони, поряд з іншими, зазнають збитків через руйнування будівель, загибель і вилучення окупантами худоби, птиці, продовольчих ресурсів і т. п., скорочують виробництво внаслідок зменшення кількості працівників, неможливості безпечного проведення польових робіт, нестачу посівного матеріалу, добрив тощо. Разом з цим сумарні втрати цієї категорії господарств будуть меншими порівняно з сільськогосподарськими підприємствами завдяки розосередженості на місцевості, автономності функціонування (менша потреба в енергетичних ресурсах, засобах виробництва промислового походження тощо), зорієнтованості на задоволення власних продовольчих потреб та потреб локальних ринків тощо. На вільних територіях можна очікувати деякого нарощування виробництва дрібними виробниками сільськогосподарської продукції. Зважаючи на ймовірну нестачу продовольчих товарів у торгівельних мережах та зростання потреби у продовольстві внаслідок напливу вимушених переселенців, вони намагатимуться не лише зберегти

його обсяги на попередньому рівні, але й збільшити їх. До цього може долучитись і частина вимушених переселенців. Таким чином, виконання дрібними виробниками стабілізаційної місії агропродовольчого забезпечення в умовах воєнних дій і у післявоєнний відбудовчий період потребує всебічного сприяння.

Важлива роль в організації продовольчого самозабезпечення населення в сучасних умовах належить місцевим органам виконавчої влади і територіальним громадам (ТГ). Йдеться не лише про сільські, а й міські та селищні ТГ, абсолютна більшість яких мають у своєму складі сільські населені пункти. Просторові і виробничі ресурси цих населених пунктів, зокрема малих і віддалених сіл, можуть бути використані для розосередження міського населення ТГ, яке потерпає від воєнних дій, розширення у них виробництва сільськогосподарської продукції, у т. ч. на базі покинутих раніше присадибних ділянок, господарських будівель тощо. З цією метою слід забезпечити цільове використання допомоги ФАО, яка виділена міжнародною спільнотою у сумі \$50 млн у рамках плану швидкого реагування для України². В межах зазначеної суми коштів передбачається надати допомогу 240 тис. найбільш вразливим сільським чоловікам і жінкам протягом наступних трьох місяців і задовольнити найнагальніші та нагальні потреби сільських громад. Питання тільки у тому, як ці кошти мають дістатися до кінцевого бенефіціара. Селянсько-фермерський уклад не інституціолізований, розпорошений, не має впливової власної організаційної структури, яка представляє його спільні інтереси на локальному, регіональному і національному рівнях. Єдина така організація – Асоціація фермерів та приватних землевласників України (АФЗУ), представники якої – самі фермери, які зараз воюють на полях і одночасно засівають свої землі. Наразі АФЗУ потребує суттєвої інституційної підтримки для посилення голосу дрібних і середніх виробників сільськогосподарської продукції та захисту їхніх інтересів на усіх рівнях.

Заслужують на увагу сприяння та поширення ініціативи місцевих фермерів щодо переорієнтації структури посівів на користь вирощування круп'яних, бобових, овочевих та інших

² ФАО підтримає 23 тис. фермерів зі Сходу України. URL:

<https://agravery.com/uk/posts/show/fao-pidtrimae-23-tis-fermeriv-zi-shodu-ukraini>

культур, які використовуються для потреб виробництва продовольчих товарів для локальних ринків, а також щодо інших форм внутрішнього продовольчого забезпечення жителів ТГ. Прикладом таких форм може бути економічна поведінка власників молочних ферм з Харківщини та Чернігівщини (вставка 2).

Вставка 2

Андрій та Наталія Коваль керують молочною фермою в Україні на 300 голів дійного поголів'я породи «голштин». Навіть за надзвичайно жакликих обставин ця східноукраїнська молочна ферма знайшла своє призначення – годувати людей. На початку 2022 року подружжя Коваль успішно керувало молочно-товарною фермою на 300 голштинів разом із цехом по виробництву комбікормів, цехом виробництва сиру та молочних продуктів, навчальним цехом з випічки та сирних виробів, фермерським магазином в селі, магазином у Харкові, а також інтернет-магазином, який розпочав роботу наприкінці 2021 року. «Це все крафтове виробництво і дуже невелике», – підкреслила власниця ферми. «За кілька тижнів молочної фермі раптом довелося зіткнутися з величезними труднощами та змінити свій робочий ритм. Ми вирішили безкоштовно віддавати молоко зі свої ферми всім, хто його потребує. Ми перекваліфікували своє господарство на випічку хліба, щоб нагодувати населення своєї громади, які залишилися без продуктів харчування через війну», – розповідає Наталія Коваль.

Джерело: <https://agravery.com/uk/posts/show/molocna-ferma-na-harkivsini-zabezpecue-prodovolstvom-svou-gromadu>

Фермер із Чернігівщини Михайло Травецький утримує 15 голів корів і 22 молодняка та отримує близько 200 л молока в день. Попри збитки, принесені російською агресією проти України, фермер продовжує годувати ВРХ, зберігати продуктивність на належному рівні, забезпечувати населення навколишніх сіл молочними продуктами. «Якщо в перший тиждень війни я не знав, куди дівати молоко, то сьогодні його катастрофічно не вистачає. До Прилук і навколишніх сіл приїхало дуже багато біженців, тож молоком забезпечую там усіх бажуючих», — розповідає Михайло Травецький. Фермер розповідає, що наразі ще складною залишається ситуація із забезпеченістю кормами, адже у найближчих селах дороги розбиті, мости зірвані. Тож до виробників, які забезпечували кормами, зараз немає під'їзду.

Джерело: <https://agroportal.ua/publishing/lichnyi-vzglyad/tvarinnictvo-pid-chas-viyni-fermu-ne-postavish-na-pauzu>

В рамках підтримки сталих продовольчих систем на локальному рівні, уряд повинен надавати перевагу різним формам місцевої економіки у тому числі солідарному сільському господарству. Нижче наведено приклад з практики впровадження даної моделі в Україні на базі сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу (вставка 3).

Вставка 3

Сільськогосподарський обслуговуючий кооперативу «Родинний добробут»

Кооператив розташований у с. Великі Гуляки, Томашівська територіальна громада, Фастівський район, Київська область. За 5 років господарювання було освоєно 20 гектарів відкритого ґрунту, побудовано 8 тис. кв. метрів теплиць зі спеціалізованими циклами органічного виробництва, де цілорічно зберігається сприятливий мікроклімат для вирощування рослин. Основним напрямком діяльності кооперативу є вирощування тепличних овочів, зелені. В 2018 році почали виготовляти яблуневий оцет. Кооперативна форма господарювання дозволила залучати інші ферми з виробництва козячого сиру та молокопродуктів. Повний асортимент продукції кооперативу становлять овочі, зелень, яблуневий оцет, молочні продукти (сир, молоко, масло, вершки), твердий сир, м'який сир з козячого молока, їстівні равлики (переважно на експорт для країн Європи).

У 2017 році рослинну продукцію кооперативу було сертифіковано відповідно до стандарту міжнародних акредитованих органів сертифікації з органічного виробництва і переробки, який еквівалентний регламентам ЄС №834/2007 та №889/2008. Це підтверджує безпечність споживання вирощеної продукції без застосування синтетичних добрив, пестицидів, гербіцидів, інших штучних речовин та ГМО, стимулювання росту та кількості продукції. «Ми не будемо займатися тим, що не органічне і не екологічне. Це для нас аксіома», - зазначає голова кооперативу Антон Дундій.

В умовах війни кооператив продовжує функціонувати та успішно розвиватись. Попри складнощі воєнного часу, кооператив двічі на тиждень доставляє замовлену продукцію до пунктів видачі у місті. До продуктових кошиків входять органічні овочі та зелень, вирощені безпосередньо в господарстві. Наразі представлено 4 види кошиків: середній, сімейний, салатний вітамінний³. Вміст кожного кошику залежить від кількості зібраного врожаю. Замовлення приймається кожного вівторка та п'ятниці через форму зворотнього зв'язку, інтегровану у веб-сайт господарства. Кооператив співпрацює з кількома фермерськими магазинами. На сторінці у Facebook кооператив «Родинний добробут» постійно комунікує зі споживачами, публікує новини, висвітлює різноманітні кулінарні рецепти тощо.

Прийняти участь у розвитку кооперативу можна шляхом інвестування у розбудову теплиць і в результаті отримувати як прибуток, так і свіжу продукцію. Також можна влаштуватись працівником кооперативу на різних умовах: оплата праці, отримання органічної продукції, набуття досвіду, волонтерство тощо.

Джерело: <https://kyiv.comments.ua/ua/news/interview/2021/2020-anton-dundiy-yak-ne-prosto-vizhiti-v-krizu-ale-i-uspishno-rozvivati-sviy-biznes-v-ukraini.html>

³ СОК «Родинний добробут». Кошик середній. URL: <https://rdorganic.com.ua/tproduct/248034266-987425957181-koshik-seredni>

4. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ УКРАЇНЦІВ НА ЯКІСНЕ І ДОСТУПНЕ ПРОДОВОЛЬСТВО

Реалізація права українців на якісне і доступне продовольство буде гарантоване у тому випадку, якщо негайно запровадити заходи активізації сектору індивідуальних малих і середніх виробників (фермерів та особистих селянських господарств). Нагальна необхідність у гарантуванні права на їжу на базі розширення діяльності малих виробників сільськогосподарської продукції в умовах воєнного стану має бути підтримана засобами державної аграрної політики. Уряд вживає заходів з поліпшення умов функціонування аграрного сектору, зокрема, запроваджено компенсацію відсоткової ставки за залученими кредитами для виконання посівних робіт. Підкреслюється, що ця фінансова підтримка надаватиметься *виключно малим та середнім аграрним виробникам з оборотом не більше 20 млн. євро на рік, що є еквівалентом підприємства, яке обробляє до 10 тис. гектарів землі.* До категорії господарств до 10 000 га землі підпадають практично усі підприємства корпоративного сектора, що свідчить про те, що й у воєнний період підходи до визначення малих і середніх господарств залишилися такими ж, як це було раніше. Проте при такому трактуванні малих і середніх суб'єктів господарювання в аграрному секторі вітчизняні сімейні селянські і фермерські господарства не матимуть жодних шансів доступу до державної підтримки. Бліц опитування представників Асоціації фермерів та приватних землевласників станом на 30 березня 2022 р. свідчить про те, що навіть фермерські господарства, які мають до 1000 га сільськогосподарських угідь не мають змоги наразі отримати фінансову підтримку для початку посівної за цією програмою.

Відповідно до наведених у таблиці 1 даних видно, що серед фермерських господарств більше 70% (або більше 20 тис.) обробляють до 100 га сільськогосподарських угідь, а серед господарств населення більше 70% (більше 2,5 млн.) становлять землекористувачі з площею до 1 га.

Таблиця 1

Розподіл сільськогосподарських виробників за розмірами сільськогосподарських угідь (до запровадження вільного ринку землі в Україні)⁴

Корпоративний сектор (сільськогосподарські підприємства)			Індивідуальний сектор					
розмір підприємств, га	частка, %		Фермерські господарства			Господарства населення		
	у загальній кількості	у площі землі	Розмір господарств, га	частка, %		розмір господарств, га	частка, %	
				у загальній кількості	у площі землі		у загальній кількості	у площі землі
до 1000,0	45,0	11,6	до 50,0	64,6	14,2	до 0,25	25,2	3,3
1000,1–4000,0	26,1	46,9	50,1–100,0	9,8	6,8	0,26–1,0	53,0	24,4
4000,1–10000,0	5,5	27,3	100,1–500,0	10,9	24,3	1,01–5,0	18,5	30,4
більше 10000,0	0,9	14,2	500,1–1000,0	2,4	16,5	5,01–10,0	2,0	11,8
не мають сільськогосподарських угідь	22,5	-	понад 1000,0	1,9	38,2	понад 10,0	1,3	30,1
			не мають сільськогосподарських угідь	10,4	-			
Разом	100,0	100,0	Разом	100,0	100,0	Разом	100,0	100,0

Існують статистичні дані про те, що кошти державної підтримки в останні два десятиліття привласнювалися великими і надвеликими виробниками. Малі і середні сільськогосподарські виробники сімейного типу з розміром землекористування до 100 га, які у новій українській реальності можуть дійсно вплинути на внутрішню продовольчу безпеку і наповнення локальних ринків свіжим безпечним продовольством, не отримують адекватної підтримки. Для їх розвитку в Україні практично відсутні спеціальні сільські інститути та не створені сприйнятливі законодавчі і нормативно-правові умови. Цю роботу необхідно почати негайно і

⁴ Дані цієї таблиці не відображають явища надконцентрації (холдингізації) сільськогосподарського виробництва, офіційна статистика не дає інформації про ті сільськогосподарські підприємства, які інкорпоровані до холдингових структур.

з цією метою звернутися до ФАО, європейських інституцій і передової практики. Зокрема у питанні поділу виробників сільськогосподарської продукції на малих, середніх і великих слід орієнтуватись на країни ЄС, де їх розмір (величина) оцінюється за інтегрованим показником стандартного випуску (Standard Output – SO). При цьому до малих відносяться виробники з розміром SO до 25 тис., а до середніх – 25-100 тис. євро.

18 березня 2022 р. у Женеві Спеціальний доповідач ООН з права на їжу Майкл Фахрі заявив, що вторгнення Росії в Україну спричинило різке зростання рівня голоду в країні. «Суттєві зусилля мають бути спрямовані на планування та сприяння процесу відновлення України. Навіть в умовах війни міжнародне співтовариство має приділяти особливу увагу підтримці сімейних ферм і дрібних фермерів в Україні, оскільки саме сімейні ферми та дрібні виробники виявляються найбільш пристосованими та стійкими під час кризи. Відновлення України залежатиме від родин, сімейних господарств та дрібних фермерів»⁵.

Голод та недоїдання завжди є наслідком політичних невдач. Їжа ніколи не повинна бути зброєю, і жодна країна в світі не повинна бути загнана в голод і відчай. Як і у випадку з будь-яким військовим вторгненням, усі країни повинні працювати солідарно, щоб задовольнити нагальні потреби в харчуванні всіх людей, особливо дрібних і середніх виробників сімейного типу, селян та особливо уразливих категорій населення.

Цей заклик Спеціального доповідача ООН з права на їжу повною мірою (і насамперед!) стосується української влади.

⁵ Ukraine: UN expert warns of global famine, urges end to Russia aggression. URL: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/03/ukraine-un-expert-warns-global-famine-urges-end-russia-aggression>

ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

Воєнні дії Російської Федерації в Україні не тільки спричиняють великі втрати в аграрному секторі, на сільських територіях та загрожують продовольчою кризою. На їх тлі висвітлюється недосконалість вітчизняної продовольчої системи, яка надмірно зорієнтована на експорт сільськогосподарської сировини при тому, що харчування власного населення значною мірою у довоєнний період залежало від імпорту продовольства, що останнім часом супроводжувалося постійним зростанням цін на продовольство.

Під час війни, як і в інших екстремальних ситуаціях, держава повинна гарантувати своїм громадянам дотримання права на безпечну їжу та воду, що вимагає досягнення продовольчої самодостатності, тобто внутрішньої продовольчої безпеки. Вона включає такі аспекти: доступ селян і всіх бажаючих працювати до землі, виробничих ресурсів та фінансів; формування коротких продовольчих ланцюгів і стійких локальних ринків; збереження і нарощення біорізноманіття, здорового ґрунту та екологічно чистого виробництва; солідарна відповідальність. Як засвідчує світовий і вітчизняний досвід, надійне забезпечення населення сільськогосподарською продукцією та продовольством (стійкість продовольчих систем) значною мірою забезпечується вдалим поєднанням великих, середніх і малих суб'єктів господарювання в аграрному секторі. При тому, що кожний з них утримує у ньому свою нішу, малі та середні сільськогосподарські виробники потребують особливої уваги та підтримки, захисту від дискримінації.

На відміну від більшості країн світу, де основою аграрного устрою є сімейне фермерство (малі виробники сільськогосподарської продукції), українське сільське господарство характеризується структурною дихотомією – наявністю корпоративного (сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм, значна частина яких інкорпорована до надвеликих корпоративних структур) та індивідуального (фермерські господарства та господарства населення) секторів. Корпоративний та індивідуальний сектори продукують приблизно однакові частки сільськогосподарської продукції, але корпоративний, у якому домінують агрохолдинги, монополізував виробництво її високомаржинальних експортоорієнтованих видів, а індивідуальний, значною мірою

вимушено, зосередився на задоволенні потреб продовольчого самозабезпечення та локальних ринків.

Багаторічний досвід свідчить про те, що дрібні виробники сільськогосподарської продукції демонструють більшу стабільність функціонування в екстремальних ситуаціях і компенсують суспільству втрати від зменшення виробництва продовольства сільськогосподарськими підприємствами. Так, завдяки їм вдалося уникнути проявів масового голодування в Україні під час гострої економічної кризи 1990-х років, коли тодішній корпоративний сектор більше, ніж втричі, скоротив обсяги виробництва. У теперішній воєнний період вони також здатні справити стабілізуючий вплив на вітчизняну продовольчу систему. У зоні бойових дій їх втрати будуть меншими порівняно з сільськогосподарськими підприємствами завдяки розосередженості на місцевості, автономності функціонування тощо. На інших територіях можна очікувати деякого нарощування ними виробництва сільськогосподарської продукції. Разом з цим виконання дрібними виробниками стабілізаційної місії в агропродовольчій сфері потребує всебічного сприяння.

Гарантування права на їжу на базі розширення діяльності малих виробників сільськогосподарської продукції в умовах воєнного стану має бути підтримане як зусиллями територіальних громад (ТГ), так і засобами державної аграрної політики. Просторові і виробничі ресурси сільських населених пунктів, які входять до ТГ, зокрема малих і віддалених сіл, можуть бути використані для розосередження міського населення ТГ, розширення у них виробництва сільськогосподарської продукції, у т. ч. на базі покинутих раніше присадибних ділянок, господарських будівель тощо. Асоціація фермерів та приватних землевласників через свої регіональні відділення разом з місцевими органами влади і самоврядування мають забезпечити цільове використання допомоги ФАО, виділеної для підтримки найбільш вразливих сільських жителів, домогосподарств та дрібних виробників і задоволення нагальних потреб сільських громад. Що ж стосується державної аграрної політики, то вона потребує докорінної зміни на користь всебічної підтримки малих виробників сільськогосподарської продукції замість сприяння реалізації інтересів крупного вітчизняного та міжнародного аграрного капіталу.

Першочерговим кроком у зазначеному напрямі є розроблення і прийняття законодавчих та інших нормативно-правових актів, спрямованих на створення сприятливих податкових, реєстраційних та інших умов для інституалізації особистих селянських господарств як повноцінних суб'єктів господарювання в аграрному секторі та реальне заохочення їх до нарощення виробничого потенціалу.

Необхідно прийняти Закон про аграрний устрій України, у якому чітко і однозначно визначити параметри віднесення господарюючих суб'єктів в аграрному секторі до агрохолдингів, інших корпоративних утворень, фермерських і селянських господарств. Агрохолдингові структури мають функціонувати у рамках чітких законодавчих правил, вести офіційну консолідовану статистичну звітність, прозору, відкриту і зрозумілу для громадян України систему сплати податків до бюджету.

І, нарешті, слід перейти до запровадження прийнятого в країнах ЄС порядку поділу виробників сільськогосподарської продукції на малих, середніх і великих, де їх розмір (величина) оцінюється за інтегрованим показником стандартного випуску (Standard Output – SO).

